

ІНТЕЛЕКТУАЛИ І ВЛАДА: АЛЬТЕРНАТИВИ ДОСВІДУ

Радмила Войтович

Інтелектуал у ситуації постмодерну

Сучасний світ артикулює нову роль інтелектуалів, здатних балансувати між конструкціями перспективного розвитку і політико-правовим нігілізмом як формулами участі у публічних процесах, в управлінні державою. За часів модерну та постмодерну спостерігаємо значну розбіжність в оцінках інтелектуалами політичних реалій, що є «одвічним» супутником інтелектуальних дискурсів, носії яких претендують на виняткове право у творенні новітнього інтелектуального простору, ніби по той бік діалогу з політичною владою. Так влада отримує підставу для блокування синергії інтелектуалів, ініціатив з формування стратегій розвитку глобального світу. Інтелектуали, своєю чергою, втрачають шанс впливати на формування нової політичної реальності через руйнування зужитих стереотипів свідомості, відбувається витіснення інтелектуалів зі світу політичного буття, а предметом рефлексії таких інтелектуалів стає «безперспективна» реальність, що внеможливорює інтегрування у сучасний культурно-політичний тренд.

Постмодерна практика реалізації владних відносин залишається без фундаментальної теоретичної бази, ініціативи суб'єктів публічної політики виглядають як декоративна зайвина, а «інтелектуальна аристократія» — як «касталійська» спільнота, охоплена пафосом викриття і критики. Натомість покликання сучасного інтелектуала полягає в тому,

© Р. ВОЙТОВИЧ,
О. БІЛИЙ,
Є. ГОЛОВАХА,
М. БОЙЧЕНКО,
А. ЄРМОЛЕНКО,
І. ІВАЩЕНКО,
Т. КОНОНЕНКО,
С. ПРОЛЕЄВ,
О. ХОМА,
Л. ШАШКОВА,
2018

щоб сформувати та утвердити нові суспільні цінності, мобілізувати досвід демократії та практики публічної політики, нонконформістську модель діалогу із носіями політичної влади, а не прагнення перетворити власну ідеологію на імператив облаштування публічної сфери. Парадоксальним чином маємо деконструкцію публічної сфери, коли свою місію інтелектуали вбачають радше в «розширенні спектру релевантних аргументів», часто незрозумілих суспільству. Змінювана в такий спосіб риторика публічного дискурсу, в підсумку призводить до трансформації й самого політичного буття інтелектуалів, які виявляються нездатними виробити стратегії реагування на суспільні виклики й замість чинити спротив розширенню зони неправа з боку можновладців вступають з ними у «таємний» контакт з відповідним поділом ролей замість паритетного й конструктивного діалогу.

Політик та інтелектуал залучаються у символічну боротьбу за «власний» публічний простір. При цьому інтелектуал об'єктивно випереджає політика, адже здатен передбачити явища і кризові колізії у владному просторі та в публічній царині й задавати нові орієнтири для суспільного розвитку. Сьогодні спостерігається кристалізація двох типів інтелектуалів у межах постмодерного простору публічності: «критичних інтелектуалів», які тримають дистанцію із владою, наділені критичними інтенціями і здійснюють потужний вплив на публічну сферу, та «органічних інтелектуалів» (Бауман), ангажованих владою для просування цінностей, необхідних для її легітимації. Публічний простір постмодерної держави, створюваний другим типом інтелектуалів, містить пастки, які призводять до делегітимації як влади, так і самих інтелектуалів. Розробляючи штучні опції легітимації влади, інтелектуали втрачають можливість просвітницького впливу на суспільство.

Щоб запропонувати суспільству нові смисли, інтелектуал має стати провайдером суспільної думки, відповідати на запити суспільства, бути рупором його інтересів. Це вимагає відповідної шкали оцінювання інтелектуальних якостей, як критеріїв залучення до вироблення та ухвалення стратегічних рішень.

Важливу роль інтелектуальної еліти у владі, яка має впливати на розвиток сучасного світу, М. Барбер вбачає у її здатності «знайти та запровадити інновації, необхідні для економічного поступу держави». Отже, слід приділяти увагу розвиткові науки та підвищенню якості освіти задля інкорпорації «талановитої бюрократії» в широку інституційну мережу та легітимації відповідної стратегії суспільного розвитку.

У державних інститутах побуває своє уявлення про інтелектуальну еліту. Це як інтелектуали-політики при владі, так і офіційні радники, експерти, ідеологи, які не входять до кола політиків. Інтелектуали у владі є провідниками офіційного дискурсу, поширюючи ідеї та оцінки щодо стану речей у суспільстві. Зважаючи на суспільну вагу і високу політичну ціну своєї місії, провайдер дискурсу влади мусить мати інтелектуальне сумління, бути «носієм найвищих розумових здібностей, з особливим світосприйняттям та

об'єктивною оцінкою подій». Але чи завжди інтелектуали наближаються до цього ідеалу?

Ідентифікація належності особи до інтелектуальної еліти передбачає врахування двох головних параметрів: 1) вироблення ідей і критичної оцінки об'єктивної дійсності та 2) формальної освіти, яка визначає сферу її діяльності та потенціал впливу на суспільство. Ці параметри визначають зміст діяльності інтелектуалів у владі та належне рекрутування у систему політичної практики, форми впливу на розвиток держави.

З поширенням постмодерних практик розвитку публічної сфери постає питання про політичне оформлення інтелектуального потенціалу національних держав з метою утвердження глобальної демократії та забезпечення інституційного лідерства інноваційно-інтелектуальних структур в системі організації суспільної життєдіяльності. Особливої ваги набуває статусна легітимація таких інноваційно-інтелектуальних фабрик думок як стратегічних суб'єктів розроблення та реалізації інноваційних проєктів. Це має сприяти запобіганню інтелектуальному дефолту, уникненню кризових ситуацій і забезпеченню модернізаційних трансформацій у різних сферах суспільного життя. На інтелектуалів сьогодні покликані розробити новий концептуальний підхід, який має забезпечити лідерські позиції держави у глобальному світі, формувати новий життєвий простір для держави та громадянина, створюючи необхідні умови і для самоорганізації суспільства, і розвитку держави як інституту.

Якщо політична чи державно-управлінська еліта не володіє належним інтелектуальним потенціалом, вона перетворюється на контреліту, яка, в найліпшому разі здатна розв'язувати суто прагматично-тактичні питання суспільного розвитку. Так запит на інтелектуалізацію еліт вступає у суперечність з їхнім функціонуванням. Але орієнтація інтелектуальної еліти на новий політичний цикл в розвитку постмодерної держави має базуватися на креативних ідеях інноваційного розвитку. Вплив інтелектуальної еліти на розвиток системи державного управління потребує переосмислення чужоземних стратегій суспільного розвитку на основі українського культурно-історичного досвіду.

Нова місія інтелектуальних еліт ставить питання про реінтерпретацію, або деконструкцію, смислів історичного розвитку держави, адже політична міфотворчість щодо «альтернативної» історії може зашкодити національним інтересам держави. Інтелектуальні еліти мають запропонувати адекватну концепцію ролі держави у світовій історії та її історичної пам'яті. В межах різних національних традицій, зокрема західноєвропейських, спостерігається надмірна прагматизація розвитку суспільного життя. Такий позитивістський підхід становить небезпеку для життєдіяльності суспільств, призводить до нівелювання інституційних структур публічної сфери, «технологізації» управлінської практики, знецінення гуманітарної складової.

Стратегічною конкурентною перевагою держави у глобальному світі є інноваційний ресурс, і лише інтелектуали здатні забезпечити успішне його

використання. Тож держава має запроваджувати політику реінвестування інтелектуального потенціалу задля структурної перебудови всіх сфер суспільного життя. Інтелектуали, органічно інтегровані в систему публічного управління, спроможні здійснити «перезавантаження влади», яке б відповідало суспільним інтересам. Звідси інша стратегічна мета інтелектуалів при владі, яка має визначати порядок денний національних держав. Інтелектуали є цілком здатними запропонувати новий проект «громадянського миру», який забезпечить стало-збалансований розвиток суспільства пост-модерної доби.

І. Інтелектуали і влада: як це було?

Євген Головаха

«Інтелектуали визначають межі влади і мають про це постійно нагадувати»

Історично інтелектуальне й духовне від самого початку акумулювалось у межах духовенства. Тому можна говорити, що саме духовенство як тогочасна інтелектуальна еліта власне й визначало стратегію взаємовідносин інтелекту і влади, людини й держави, розвитку прав людини. Початково всі ці взаємовідносини були зосереджені у площині проблеми взаємозв'язку між світською владою і духовенством.

У Середньовіччі єпископи виконували одночасно духовні й владні повноваження. Суперечності між світською і духовною владою великою мірою сформували Західну Європу такою, якою вона є сьогодні. До речі, трагедія українського суспільства і взагалі усіх східнослов'янських народів, на мою думку, полягає саме в тому, що ми успадкували «православну модель» стосунків між владою та духовенством, у межах якої духовенство не конкурує з владою. Його завданням є помазання та підтримка влади, на відміну від католицизму та протестантизму, де духовенство, по суті, є конкурентним щодо влади. Однак усе це історія...

Згідно з Емілем Дюркгаймом, подальше ускладнення соціального життя й формування органічної солідарності та диференціації повноважень на рубежі XIX–XX століть позначають ту межу, коли інтелектуали дійсно зрозуміли, що вони реально протистоять владі. Власне, вони кинули виклик владі, яка зловживала своїм становищем. Знаковою подією в цьому плані може слугувати справа Альфреда Дрейфуса¹.

¹ Справа Дрейфуса (1894–1906) — судовий процес у справі капітана Альфреда Дрейфуса, офіцера французького генерального штабу, який був звинувачений у шпигунстві на користь Німецької імперії. Дуже швидко справа вийшла за межі юриспруденції та перетворилася на великий політичний скандал, що розділив французьке суспільство на два антагоністичні табори: дрейфусарів та антидрейфусарів, що, своєю чергою, призвело до затяжної політичної кризи у самій Франції та великого міжнародного резонансу. — *Прим. ред.*

На жаль, історія пам'ятає й інші показові кроки, на кшталт маніфестів, підписуваних представниками інтелектуальних кіл останніми роками. Наприклад, «славетний маніфест» російських інтелектуалів на підтримку анексії Криму і війни проти України. Цей дивовижний документ, на моє переконання, є «вироком» РФ, адже коли реальні інтелектуали великої країни з багатою культурою безапеляційно підтримують інтервенцію проти суверенної держави, це не може не викликати занепокоєння.

Водночас така позиція російських інтелектуалів є певним викликом для українського інтелектуального загалу. Пригадую, наприкінці 2013 року, в розпалі протистояння на Майдані, ми збиралися в Інституті філософії та обговорювали, яку позицію мають зайняти інтелектуали. Відверто кажучи, у ті часи нам було легше, ніж зараз. Адже в ситуації зловживання повноваженнями з боку урядовців, природною реакцією інтелектуалів має бути виклик владі. Напевно, що основна функція інтелектуалів — визначити ті політичні, соціальні та моральні межі, за які влада не має права виходити, якщо вона хоче зберегти свої повноваження.

Як соціолог мушу сказати: оскільки інтелектуали визначають межі влади, вони мають про це постійно нагадувати. Але водночас вони мають займати позицію, яка є об'єктивною і незалежною від певних ідеологічних догм. Це особливо складно, коли країна перебуває в ситуації зовнішньої агресії та війни. Проте саме в такій ситуації роль інтелектуалів набуває особливої ваги. Тому вважаю, що найбільш потрібним запитом до інтелектуалів має бути тлумачення сучасних значень тих термінів, які здаються владі природними, адже влада віддзеркалює масову свідомість. Утім, це питання доволі складне.

Наведу приклад. Термін «сепаратист» у розумінні влади позначає того, хто їй не подобається, хто суперечить владі, а також її уявленню про сучасний світ. Для масової свідомості це також здається зрозумілим. Сепаратист — це той, хто працює на Москву і т. ін. Але в цьому сенсі виникають дивовижні феномени, коли, наприклад, сепаратистами можуть називати тих, хто підтримує приєднання України до ЄС, а не тих, хто вбачає правильним для неї відгородитися стіною та віддати певні території будь-кому. Відтак маємо безліч міфів щодо термінів, які використовуються ідеологічно, зокрема владою. Можу навести багато прикладів, коли терміни, які мають дуже складну природу і які не кожен може зрозуміти, використовуються певними силами у вигідному для них сенсі.

Доречно орієнтуватись на провідну європейську інтелектуальну традицію, яка загалом і визначає місце та завдання інтелектуалів. Згідно з нею, усі складності тлумачення сучасної ситуації пов'язані з чорно-білим сприйняттям реальності. Маємо говорити не про суперечності й протистояння, а, насамперед, про консенсус. Це ідея, навколо якої побудовано Європейський Союз, де усі рішення приймають консенсусом.

Якщо ми не дійдемо до цієї концепції, місію інтелектуалів буде закінчено. Проте це не означає, що інтелектуалом є той, хто завжди проти влади.

Інтелектуал насамперед визначає межі діяльності влади за певними ознаками. А саме: за *політичними ознаками* — якщо влада сповідує ліберальну або соціально-демократичну позицію, то нехай дотримується її, і в такому разі це мають контролювати інтелектуали й ніхто інший; за *соціальними ознаками* — якщо влада вважає себе соціальною владою, то, будь ласка, хай виконує свої функції; за *моральними ознаками* — якщо влада сповідує певні моральні принципи, то нехай дотримується їх.

Якщо інтелектуали не виконують своєї функції, суспільство перетворюється спочатку на авторитарне, потім на тоталітарне, а далі — анархія і вибух. У такому сенсі зрозуміло, що ця проблема не тільки історична. Це проблема нашого суспільства. Тому, з урахуванням можливої інтелектуальної ангажованості, на яку вказував Антоніо Грамші², закликаю тих, хто вважає себе вільним інтелектуалом, виявляти помилки влади. Інтелектуали мають тренуватися виявляти ці помилки, і це не антивладна позиція, а провладна, оскільки можливість виявлення помилок влади фактично означає запобігання їм.

Тарас Кононенко

Фантомні болі державності

Як історик філософії я висловлю сьогодні зауваження, які, можливо, поставлять під сумнів деякі наявні упередження. Це, мабуть, і є функція інтелектуала — називати речі своїми іменами. Мої міркування заторкуватимуть так звані фантомні болі державності.

В українській мові, хоч як це дивно, прикметники набувають небезпечного значення, оскільки несуть такий рівень абстрактних узагальнень, що ми часом, додаючи ці прикметники до своїх міркувань, перетворюємо акциденцію на атрибут. Тобто намагаємося розглядати певні явища в атрибуті того, чого насправді немає, або воно має нереальний характер. Коли ми ведемо мову про державність, прошу звернути увагу на те, наскільки часто у нашому лексиконі ми зловживаємо терміном «державний». Якщо йдеться про те, що нас непокоїть, ми кажемо: держава про це не піклується. Колегам відомо, що ми започаткували термінологічний семінар, в якому намагаємося окреслити зміст сучасного українського лексикону в межах філософії та історії філософії. Намагаємося розглянути навіть незвичні терміни, якими користуємося, до рівня їх прозорості й очевидності, щоб не залишалося чогось, що викликає сумніви. Саме у такому сенсі й говоритимемо про фантомні болі державності.

² На думку Антоніо Грамші, функція підтримки гегемонії відведена «органічним інтелектуалам» (ідеологам-практикам, які формують інтелектуальний клімат суспільства). Органічну інтелігенцію він протиставляє традиційній інтелігенції, яка сприймає себе як окремий клас, тоді як насправді є найманими працівниками розумової праці на службі у правлячого класу. — *Прим. ред.*

Варто нагадати, в чому полягала історична місія тих, кого ми називаємо інтелектуалами, в радянському суспільстві. Основне протиріччя на останньому з'їзді народних депутатів Радянського Союзу розгорталось довкола ст. 6 Конституції СРСР щодо провідної ролі партії. Над цим варто замислитись, адже ми маємо цей самий Фантом Української Радянської Соціалістичної організації суспільства, який нас постійно переслідує. Ми не можемо модернізуватися й відновитися, оскільки постійно використовуємо ті архетипи, які містяться в цих структурах.

Насправді компартію можна розглядати як сурогатний варіант монархічної структури, що існувала за часів Російської імперії, проте втілював її не государ, а партія. Партія також сформувала такого сурогатного государя у вигляді генерального секретаря. Ні судова система, ні урядова, ні Верховна Рада СРСР не існували без цієї прихованої провідної «духовної» ролі партії.

Я нагадую про це для того, щоб поставити питання — чи впливало це на розвиток освіти і науки, зокрема філософської? Ви ніколи не замислювались, чому в радянські часи для захисту кандидатської дисертації потрібно було два опоненти, а для захисту докторської — три і провідна організація? І для того щоб стати кандидатом у члени, а далі членом КПРС, потрібно було також три рекомендації і одна рекомендація ВЛКСМ.

Як відбувалася «перекомунізація» цієї системи? В даному випадку маємо архетипові структури, які існували впродовж 100 років. І тоді виникає питання — чи було в радянському суспільстві місце для вільних інтелектуалів?

Я стверджую — ні. Адже всі вони опинилися за «101-м кілометром». Саме тому відсутність у нашій сучасній дійсності інтелектуалізму, який вихолощували, має безпосередні наслідки у вигляді відновлення досить потужних тоталітарних тенденцій. Якщо ви звернете увагу — це здебільшого проявляється у країнах, які були включені у радянську систему освіти. Тобто у всіх, хто прийняв таку систему світоглядної організації, яка насправді має потужний елемент так званої концепції централізму. Тому ми мусимо зрозуміти цей страшний соціопсихологічний механізм, що поїдає навіть творця цієї системи або того, хто її продовжує.

Маємо визнати, що, на жаль, весь інтелектуалізм перебував в ідеологічній сфері. Якщо згадати, як «виникали» доктори й кандидати наук, побачимо, що це було наслідком однієї системи ідеології, яка здійснювалася за допомогою провідної ролі комуністичної партії. Постає питання: хто ж був замовником послуг? Виявляється, що радянський інтелектуальний продукт — нова радянська людина — вироблявся на замовлення Комуністичної партії.

Звернімося до сьогоденної ситуації. Сьогодні маємо інший фантом — *фантом замовника*. Хто сьогодні втілює цю державність в Україні? Хто виконує фантомну роль пошуку провідного духовного чинника, на кшталт компартії?

Що ми розуміємо під державністю? Що таке державний сектор України? Згадуючи Конституцію України, бачимо, що, згідно зі ст. 6, влада в Україні

поділяється на виконавчу, судову та законодавчу. Але що є органом, який втілює державність в Україні? Органами урядової державної влади є система уряду, судової влади — суди та відповідна структура судів. Законодавчим органом є парламент і парламентарії. Сюди можна додати й органи місцевого самоврядування. А хто такий державний службовець? Є урядовці та система урядових працівників, є судді та система органів суддівської влади, є політики та відповідна система. І виявляється, що ми шукаємо фантом форм державності, який би об'єднав усе це разом і став замовником на всі послуги інтелектуалів (*ред.*: освіта, наука, технологія). Але виникає питання — хто сплачує нам зарплату? Виявляється, що ми з вами перебуваємо не в державному секторі, а в урядовому. Саме уряд (міністерства освіти, науки, культури) і є зараз реальним замовником послуг інтелектуалів. Чи є у такій системі місце вільним радикалам, тобто вільним інтелектуалам?

Постає елементарне питання — з чого інтелектуал має отримувати елементарні засоби до існування? Тут ми підходимо до найбільш сумного варіанта — скорочення фінансування інтелектуальних галузей. Наше суспільство визначилося з тим, що відбулося «перевиробництво» інтелектуалів. Сьогодні істотно скорочується кількість студентів. На філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка цього року були зараховані три аспіранти!

Вперше за всі роки Київський університет на три місяці припинив свою роботу через відсутність можливості сплачувати за комунальні послуги. І лише відверто героїчна позиція нашої адміністрації забезпечила хоча б технологічний процес спілкування студентів та викладачів.

Позитив полягає в тому, що незважаючи на фантомні болі, які є дуже відчутними, у нашій Конституції закладені вельми позитивні рушійні механізми. В першу чергу, це принцип розподілу влади на складники. Роль інтелігенції, роль інтелектуалів полягатиме у ліберальній реалізації дуже незвичного для нашого світосприйняття моменту — уявленні того життєвого сектору, до якого ми наразі належимо. Слід відмовитись від загальних абстрактних понять держави та державності й надати їм відповідного значення. Роль інтелектуалів — у тому, щоб побачити, яке місце у цій системі ми обіймаємо, і не створювати собі фетиші, вимагаючи від цих фетишів того, що вони нам дати не можуть.

Зрештою, я в будь-якому разі не маю наміру применшувати досягнення, здійснені великими зусиллями народу. Зараз ми бачимо, що не всі хочуть чути те, що їм не подобається, але суспільство має звикати до цього. Що ж до Радянського Союзу, то я можу оцінити лише той невеликий проміжок, який бачив сам і в якому маю досвід. Не варто забувати, за рахунок чого Радянський Союз посідав такі високі місця у міжнародних рейтингах. Я бачив під час служби в армії, як прапорщик, для того щоб скористатися однією цистерною 93-го бензину, мав просто злити у старі виноградники величезну кількість солярки. Ми жили за рахунок дійсно шалених ресурсів.

Людмила Шашкова

Місія інтелектуалів — нести довіру

Щиро вдячна всім колегам, які сьогодні приєдналися до нашого обговорення. Тема нашого дискурсу «Інтелектуали і влада: як це було?», тому я хочу обернути доповідь у площину «як це було» і заради справедливості звернутися до тих інтелектуалів, які мають стосунок до науки, оскільки інтелектуал — це не лише політик чи гуманітарій. У першу чергу, це вчений, науковець. Той, хто від самого початку мав хист та інтелект для певного бачення світу.

Я присвячую свій виступ історії стосунків науки та влади, вчених і влади. Ми з вами вивчали історію і знаємо, що інтелектуальний рух був стимульований у часи, коли ще формувалася європейська наука (XVII—XVIII ст.), коли творилася картина світу, в межах якої тоді бачили суспільство. Першою була механічна, ньютонова картина світу, де він поставав, як машина, в якій суспільство є певною системою стримувань — противаг. Далі утверджуються ліберальні концепції прав і свобод, науковий розум формулює раціональний метод. Раціональне перетворення суспільства на засадах розуму проголошує знання силою. Відтак знання, по суті, стає владою.

Наука надає своє розуміння влади як влади знання, на якій ґрунтується прогрес.

Хочу сконцентрувати увагу на тому, як відчував себе інтелектуал, науковець у цьому процесі. Мабуть, кожний учений опинявся в ситуаціях, коли йшлося не лише про емоційну налаштованість та його успіх як ученого, а й про необхідність участі у певних політичних процесах. Як не дивно, перші академії наук у Парижі, Лондоні, Берліні, Києві, Санкт-Петербурзі у своїх статутах мали записи щодо державного фінансування та невтручання в політичні й інші процеси, що відбуваються у державі. Отже, від самого початку наука позиціонувала себе як неангажована інституція. З цим пов'язане й поняття чистої науки. Яка двояка ситуація! З одного боку, завдяки науці легітимізується демократичний порядок і влада як така. А з іншого — наука наче відсторонюється. Інтелектуал стає спостерігачем.

Тривалий час панував образ науки, в якому вчений начебто перебуває поза світом і своєю суб'єктивністю лише заважає пошуку об'єктивної істини.

У XIX—XX століттях наукова діяльність стала небезпечною для людства, і перед науковцями постало етичне питання. Одна річ — досліди та проекти, що жодним чином не впливають на інших людей або сприяють технологічному прогресу, і зовсім інша — коли йдеться про ядерну або хімічну зброю. Як поводитися в цій ситуації? Вочевидь у такому випадку вчений вже не просто спостерігач, він безпосередній учасник цих процесів, хоча зброя перебуває в інших руках.

Водночас учений може працювати як на військову, так і на мирну галузь. Однак, як складаються стосунки між ученим і владою в умовах тогочасних тоталітарних суспільств — Німеччини, Радянського Союзу? З історії

ми знаємо багато драматичних і трагічних подій, які свідчать, про те, що в Радянському Союзі інтелектуалам не було комфортно. Згадаємо, приміром, видатну постать Ніколая Вавілова.

Скільки вчених загинуло саме через непримиренність до того устрою. А непримиренні вони були саме через свою професію, через свої професійні здобутки. І не лише в Радянському Союзі.

До Другої світової війни Німеччина була передовою індустріальною країною з потужними науковими інститутами. Проте через антисемітизм багато вчених, незважаючи на їхні наукові здобутки, мали виїхати з країни — інакше на них чекала б погана доля. Тодішні німецькі вчені стали неблагонадійними, як і в Радянському Союзі.

Про що це свідчить? Або ти відмовляєшся від приналежності до міжнародної професійної спільноти інтелектуалів, справді професійних учених і примусово працюєш на користь своєї держави, або тебе буде знищено. Пригадаймо гоніння на генетиків та кібернетиків у СРСР навіть після війни.

Виходить, що наука сама надала владі такі важелі та підтримку, щоб стати її заручницею. Водночас стає зрозумілим, що тоталітарне суспільство унеможливорює розвиток науки.

Після війни створюються рухи вчених проти ядерної зброї. Незважаючи на бажання працювати на користь суспільства, вчений не може відповідати за те, як його розробки будуть використані. У певний час навіть ті, хто був лояльним до влади, перестають бути такими і стають небезпечними для неї, оскільки одна з головних функцій інтелектуалів — це критика, що вказує владі ділянки, у яких є проблеми.

А що далі? Будемо говорити про сучасні сюжети. Світ і наука глобалізуються. Суспільства стають більш відкритими, громади — більш впливовими, а поруч із цим залишаються військові розробки та ін. Можемо спостерігати «наукове змагання» у глобалізованому світі. Вочевидь владою стає не лише держава, а й громадянське суспільство, що вимагає від науки та науковців експертизи наукових проєктів, щоб виявити, чи принесуть вони користь людям. Ми говоримо про вченого як знавця та експерта. Але хто має робити експертизу? Відтепер ключовим словом стає довіра, оскільки експертизу можуть проводити лише ті, кому довіряють. Вже недостатньо того, що наука — це прогрес. Ми можемо підтримувати або не підтримувати науку, залежно від того, чи створює вона небезпечні для нас і для людства речі.

Ми замислюємося, чи довіряти науці за тих чи тих обставин, чи становлять її розробки загрозу для існування людства. І знову постає питання наукової конкуренції, коли одну й ту саму наукову проблему можуть розробляти різні лабораторії в різних країнах. Наприклад, шукати ліки проти СНІДу. Тож чи можуть об'єднатися між собою лабораторії, які змагаються за отримання гранта?

Ми говоримо про відсутність спільного бачення та солідарності. Немає обговорення цих проблем, зате наявна бізнесова, економічна, політична конкуренція та власні амбіції.

У демократичному суспільстві не існує примусової науки. Наука функціонує як вільна, добровільна, демократична діяльність. Але водночас науковець сам несе відповідальність за те, як суспільство використовує його ідеї та розробки. Тому сьогодні він має брати участь у суспільному, громадському обговоренні, у стосунках з іншими інтелектуалами, групами вчених, які займаються вирішенням цих проблем.

У такому контексті проблемним видається перехід від автономії власного розуму до спільного, колективного рішення на благо. Чи готовий учений працювати колективно, навіть на шкоду своїй першості?

В Україні є прекрасний і трагічний досвід Революції Гідності. Це досвід прояву народної солідарності. Але, на жаль, ця солідарність має бути систематичною. Тому сьогодні місія інтелектуалів — нести довіру. І зараз багато залежить від кожного з них. Ми маємо звернутися до себе і зрозуміти, що ми і є тими самими інтелектуалами, а не гвинтиками у державному механізмі.

Радмила Войтович: Зроблю дві ремарки щодо позицій, які висловили наші колеги. Перша стосується того, як інтелектуал має «тримати удар». Мені довелося брати участь в засіданні країн Східного партнерства щодо реформи кадрової політики відповідно до нового Закону України «Про державну службу». Коли ми приїхали до Азербайджану, щоб запропонувати нову концепцію, нову модель державного службовця, наші колеги одразу вимагали пояснень щодо того, як працює інтелектуальний клас України. Вони цікавились, як можливо в багатій, успішній, процвітаючій країні з таким інтелектуальним потенціалом дозволяти владі призначати на державні посади іноземців. Це було сказано про нашу політичну еліту. Можете собі уявити мій стан, коли необхідно захищати політичні, національні інтереси і водночас відстоювати генеральну лінію побудови нашої держави.

На мою думку, ключову проблему для українського суспільства становить те, що неінтелектуали дуже часто дозволяють собі керувати інтелектуалами.

Друга ремарка стосується кричущої проблеми, яка полягає в тому, що на сьогодні інтелектуали змушені обслуговувати владу, а не задавати тренди розвитку держави. Хоч би як ми ставилися до перехідного періоду розвитку України на початку 90-х років, ми можемо пригадати, що в той час була створена робоча група з формування державної ідеології (1994 р.). Вона була сформована з інтелектуалів — філософів, які мали задати новий формат життя України. На жаль, зараз ми не бачимо жодного такого проекту чи робочої групи. Тому виникає питання: що сьогодні є інтелектуальним пулом у системі органів публічної влади? Сьогодні навіть радники президента — політичні аутсайтери, які майже не брали участі у розв'язанні цих проблем у 1990-х.

Ці проблеми нанизуються на нашу реальність. Інтелектуали позбавлені ресурсу, який би гарантував подолання цього неймовірного політичного гніту. Політичні еліти зараз перебувають, за словами Євгена Бистрицького, у закапсульованій політичній реальності. Насправді громадянське суспільство більш зріле, більш інтелектуальне, ніж наші політичні еліти. Гадаю, політична роль інтелектуалів — дуже жорстко тримати і задавати вектори розвитку, а не підпорядковуватися певним трендам, як того вимагає влада.

Найболючішим для нас, напевно, було намагання «перекрасити» філософію і довести, що наша філософська освіта взагалі не потрібна. Це нонсенс, коли ми говоримо про інтелектуалізацію суспільства, про технологізацію, про еволюційний розвиток, оскільки ключова освітня модель має базуватися саме на філософській освіті.

II. Інтелектуали і влада: як це має бути?

Анатолій Єрмоленко

Інтелектуали як хранителі раціональності

Це не перший круглий стіл з такого роду тематики. Я пам'ятаю схожі заходи Інституту філософії та Києво-Могилянської академії. Отже, це дійсно важливі питання і проблема. Яка роль інтелектуалів? Як вони мають взаємодіяти з владою? Чи мають вони легітимувати рішення влади або бути в опозиції? Попередні доповіді свідчать про вкрай складну ситуацію. Термін «інтелектуали» — це дуже «тонкий шар» для розглядання та аналізу. Якщо його не підживлювати, він припинить своє існування. Водночас, ми знаємо приклади, коли інтелектуали співпрацювали з націонал-соціалізмом. Згадаємо, що у листопаді 1933 року близько 1000 науковців, серед яких були нобелівські лауреати та відомі філософи, як-от Мартин Гайдегер, підписали сумнозвісний лист Адольфу Гітлеру, яким показали, що наука, професура фактично підтримує його курс. Згодом деякі з них зрозуміли свою помилку, тобто, що це не той німецький соціалізм, до якого вони прагнули.

Також згадаємо марксистсько-ленінську школу філософії, політекономію, історію партії та, відповідно, тих інтелектуалів, які підтримували ідеологію або листи, які підписують і зараз у Росії.

Але подивімося на самих себе. Коли йшлося про підписання асоціації з ЄС, науковці, зокрема вчені Національної Академії наук, виступали проти такого рішення.

Тобто інтелектуали можуть виконувати і другу функцію — легітимувати рішення влади і, зрештою, ту політику, яку вона проводить. Як же бути і що робити? Я не наважуюсь робити прогнози. Прогнозування відкритих систем, зокрема й суспільства, вельми складна справа. Радше говоритимемо про те, що має бути.

Насамперед, украй важливим є вияв морально-етичного рівня відповідальності інтелектуалів. Але як інтелектуали мусять нести відповідальність? Чи вони є головними суб'єктами подій та реформ, які відбуваються зараз?

Візьмемо для прикладу вислів президента України Леоніда Кучми: «Скажіть, що побудувати — я побудую!». А втім, хто в змозі відповісти на це запитання? Саме тут і повинні підключитися інтелектуали та виробити рішення. А влада буде ці рішення втілювати у життя, на кшталт того, як кухар готує страву, змішуючи інгредієнти. У нашому випадку йдеться про розбудову нового суспільства. Але ідеї побудови нового суспільства та людини неодноразово декларувалися і втілювалися в історії. Сумнозвісні приклади нацистської Німеччини, фашистської Італії чи Радянського Союзу свідчать, що ця модель хибна та призводить до трагічних наслідків.

Так, інтелектуали мають виконувати провідну роль. Проте давайте згадаємо вислів Імануїла Канта — «...публіка сама себе просвітить, якщо надати їй свободу». Отже, найважливішим є питання стосунків інтелектуалів і суспільства, а не тільки суспільства і держави або інтелектуалів і держави.

Ще приклад. Колись головним архітектором Києва був Сергій Бабушкін. Тоді Київ почали хаотично забудовувати і говорити, що до формування політики архітектурної забудови потрібно долучати громадськість. Він відповів, що це те саме, що долучати її до хірургічних операцій. Тобто це і справді профанація.

Щоб уникнути цієї профанації, мусимо говорити не про участь громадськості, а про відкритий громадський дискурс, у межах якого й належить розв'язувати такі питання. Але і тут є свої труднощі.

Сьогодні ми бачимо дедалі більшу участь медіа та громадськості у різноманітних обговореннях важливих питань. І тут нас чекають різноманітні пастки так званої симулятивної демократії та порядку, що уможливорює виникнення хибного консенсусу. Його прикладом може слугувати фашистська Німеччина, де більшість підтримувала націонал-соціалістів.

Відтак, найбільш важлива роль інтелектуалів, а понад усе філософів — бути хранителями раціональності, контролювати і досліджувати аргументи й вишукувати пастки, ідеологічні примуси, які можуть бути прихованими. Особливо часто цим користуються політтехнологи, які намагаються бути соціальними технологами. Хизуючись тим, що власними силами формують суспільну громадську думку і тим самим суспільство, вони, не питаючи дозволу, нав'язують певні стереотипи.

Знову звертаюся до концепту громадського дискурсу, частиною якого є інтелектуальний дискурс. У який спосіб має формуватися цей процес аргументації?

Останнім часом питання дискурсу є актуальним. Я говорю саме про його серцевину як аргументативний дискурс та вимоги до нього, які докладно розроблені в межах Берлінської трансцендентальної прагматики. Зокрема Дитрих Бюлер, представник цієї школи, говорить про такі вимоги. «Ар-

гугментативний дискурс вимагає ретельного пошуку даних фактів, які утворюють емпіричний базис думки. Головна настанова — шукай вагомий аргумент. Друга вимога уточнює першу. Утримуйся від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених нашвидкуруч, від примусу цифрових технологій і сумнівних тверджень в інтернеті. З цього випливає третя, соціальна вимога дискурсу — завжди поважай людську гідність усіх тих, про кого ти говориш або пишеш».

Цілком можливо, що саме це має бути першою вимогою. Тому що, по-перше, коли йдеться про дискурс, ми повинні поважати учасників цього дискурсу, і він має бути відкритим.

У цьому контексті варто пам'ятати, що принцип «поділу влад», який прописаний і у нашій Конституції, запровадили філософи (Лок, Монтеск'є та ін.). Німецький філософ Гельмут Шельскі додав так звану четверту владу — владу інтелектуалів.

І тут постає запитання: чи зможуть інтелектуали правильно використати цю владу? Можлива відповідь на нього така: інтелектуали використовують цю владу тоді, коли спілкуватимуться не з нею, а саме з громадськістю, оскільки люди дійсно можуть самі себе просвітити, якщо дати їм свободу. Але у цій просвіті інтелектуали та філософи мають відігравати не останню роль.

Дуже складно закінчити свій виступ оптимістично. Зверніть увагу, як часто сьогодні наша влада вживає слово «наука». Складається враження, що це слово зникло. Хоча й раніше його використання було більше симулятивним.

Згадую, що раніше навіть президенти відвідували щорічні зібрання Академії наук. Останнім часом це проходить на рівні заступників міністрів. Це зовнішня, але важлива ознака. Влада не хоче, щоб інтелектуали були в опозиції до неї, тому що не тільки філософи, гумантарії, представники соціальних наук, а й просто люди з певною інтелектуальною підготовкою здатні самотійно та критично мислити. Вони здатні не прийняти те, що пропагується і владою, і тими інтелектуалами, що її обслуговують. Вочевидь, наша влада не дуже переймається тим, аби люди мали критичне мислення. Тому наше завдання — формувати здатність і компетенцію до участі у дискусіях та критичного сприйняття інформації, що подається через телебачення та інтернет. Словом, згадаймо Канта, наше завдання полягає в тому, щоб формувати зрілу особистість, повнолітню людину, здатну самотійно мислити і компетентно брати участь у дискурсі.

Сергій Пролеєв

Два фантоми у розумінні влади

Передусім нагадаю, що сенс обговорення теми «інтелектуали і влада» пов'язаний із тим, що всі ми добре відчуваємо і розуміємо той гострий, кризовий стан хвороби, в якому перебувають наше суспільство і держава. Доводиться констатувати: останні роки, від яких ми очікували позитивних змін, демонструють, що деградація країни триває.

Мабуть, ніщо про це не свідчить наочніше, ніж стан інтелектуальної сфери та ставлення до неї держави. В українській науці й освіті процес деградації відчувається так сильно й гостро, як у жодній іншій сфері. Чому так відбувається? Повернись до цього питання наприкінці своєї доповіді.

Ця панель нашого круглого столу зорієнтована на з'ясування нормативного образу співвідношення інтелектуалів і влади. Відтак розпочну з прояснення їхніх стосунків по суті. Тут треба критично розглянути два установлені стереотипи, своєрідні смислові фанти, які полонили пересічну свідомість та й у нашому обговоренні даються взнаки.

Перший полягає у самій назві «інтелектуали і влада», де вони постають як дві окремі, відмінні одна від одної величини. Виглядає так, що інтелектуали і влада цілковито відокремлені. Понад те, уявляється, що інтелектуали постійно виступають у ролі якихось прохачів за ті чи інші дії перед владою. Така диспозиція асиметричної залежності завжди у нас лунала, ми неодноразово до неї зверталися.

Влада, зрештою, визначає, як інтелектуалам працювати, вона робить запит на них, тобто виступає як щось визначальне щодо інтелектуалів. Однак зазначу, що як тільки ми починаємо розглядати сполучник «і» у його роздільному сенсі, то одразу програємо у розумінні співвідношення влади «і» інтелектуалів — та відповідно втрачаємо можливість вийти на продуктивні рішення. Чому? З тієї причини, що інтелектуали як носії розуму і є справжньою владою. Ще з початку модерну, коли йдеться про владу, розуміють єдиний комплекс влада—знання. Вислів, який зазвичай перекладають як «знання — це сила», має й інший сенс: «знання — це влада».

Тому словосполучення «інтелектуали і влада» треба розуміти передусім як відповідальність інтелектуалів у якості носіїв влади в її універсальному, всеохопному значенні — влади розуму. Сполучник «і» треба вживати у поєднувальному сенсі. Це може здатися надто пафосним і декларативним, але давайте замислимось. На чому побудована будь-яка людська життєдіяльність, зокрема у форматі, в якому її сприймають з початку модерну? Вона побудована на тому, що ми знаємо, з чим маємо справу, знаємо об'єктивну природу речей. Тобто будь-яка можливість діяти успішно, досягати своїх цілей і, зрештою, володіти ситуацією пов'язана з об'єктивним знанням, яке нами здобуто. А це знання досягається якраз у процесі пізнання, інтелектуальної роботи, що і є здобутком розуму. Той, хто не має цього знання, не має жодної правдивої влади. Він має владу лише як можливість маніпулювання певними обставинами, людською залежною волею тощо. Це не правдива влада, а лише махінація, інтрига.

Ситуація такої махінації не є абстрактним припущенням. В історії нашої країни маємо 25-річний період існування держави, де правдива влада не відбулася. Чверть століття незалежності цілковито минула у режимі махінацій та маніпуляцій, зловживань, декларацій і симуляцій владі. Конче необхідно повернути владі її достеменний сенс. Передусім це означає: досягти

реального народовладдя, реалізувати суверенітет народу щодо влади. Але вирішення цього історичного завдання залишиться нездійсненим без визнання ключової ролі розуму у владі, владного потенціалу мислення і раціонального судження в усіх сферах життя. Компетентність, раціональність, інтелектуальне сумління, здоровий глузд мають стати визначальними силами суспільного життя, престижними якостями особистості.

Це не просто «благі побажання», а невідворотні вимоги стану речей. Слід ясно розуміти: якщо дана проблема не буде конструктивно розв'язана, то деградація — те жевріння, зубожіння та злостиві маніпуляції, в яких перебуває країна замість правдивого життя, — не триватиме нескінченно. Навіть деградація має свої межі, і ресурс її може вичерпатися. Коли занепад суспільства досягає критичної позначки, воно спалахує соціальними вибухами та катаклізмами. І це не лише знаний нами досвід Майдану. Все може бути значно гірше, кривавіше і жорстокіше. Ми підійшли до цієї межі, не треба «ховати голову у пісок». І якщо самі можновладці у штучному коконі створеного для себе комфортного життя цього не бачать, обов'язок інтелектуалів повідомляти суспільство про загрози.

Говорячи про інтелектуалів, варто розрізняти два смислові виміри: по-перше, інтелектуали як люди розумової праці, зрештою, ті люди, соціальним капіталом яких є справа мислення, розуміння і знання. Це передусім інтелектуали як науковці — ті, хто прирощує знання (та освітяни — як ті, хто забезпечує його відтворення). Другий вимір — публічні інтелектуали, які працюють із суспільною свідомістю, зокрема свідомістю політиків. Тут відповідальність інтелектуалів полягає в тому, щоб чесно розповідати про стан речей. Звісно, це ще не означає його реальної зміни.

Всі ми розуміємо і знаємо, що сьогодні відбувається. Перед очима численні приклади телевізійних сюжетів з інформацією щодо зловживань або злочинів — з доказами, свідками, документами. Ніхто цієї інформації не спростовує, не подає до суду за наклеп. Однак у більшості випадків навіть гучні викриття, зроблені не лише журналістами та громадськістю, а й спеціалізованими правоохоронними органами, не спричиняються до відповідальності за скоєні злочини.

Звісно, за таких умов чесне людяне слово нічого не варте. Може навіть здатися, що це слово безсиле. Проте воно має луhati. Мені особисто доводилося висловлюватися у різних форматах. Наприклад, публікувати доволі різкі речі щодо наявного стану речей, зокрема й у парламентських виданнях. Проте вони не принесли жодних результатів, як і безліч публікацій моїх колег. Це начебто позбавляє сенсу публічні виступи інтелектуалів. Однак не все так однозначно.

Хочу звернути увагу на прецедент, про який вже йшлося, — крах Радянського Союзу. Згадаймо, що незважаючи на перепони та жорстку цензуру щодо інтелектуальної роботи, відсутність вільної думки та вільних інтелектуалів в СРСР, — від чого, зрештою, розпалася ця наддержава? Не від роботи

агентів ЦРУ, не від жертовних зусиль дисидентів і навіть не від економічно-го занепаду. Сумнозвісна доповідь ЦРУ 1982 року пророкувала Радянському Союзу ще тривалий період існування. Аналітики ЦРУ прогнозували, що нічого серйозного з Радянським Союзом у найближчій та середньостроковій перспективі не станеться. Але не минуло й десяти років, як цей велетень розвалився.

То що ж його таки знищило? По суті, одна проста річ — слова. Коли розгорнулася гласність, стара система розхиталася і, зрештою, зруйнувалася. Навіть атомна зброя не мала такого вибухового впливу, як деякі статті в «Огоньке», «Новом времени» та інших перебудовчих виданнях. Показово, що їх писали не дисиденти, а інтегровані в систему науковці.

Це важливо підкреслити, оскільки навіть найбільш лояльні інтелектуали, котрі дійсно розуміють стан речей, можуть зробити неочікувані, незручні для можновладців заяви. Адже розум за своєю сутністю незалежний, зміст його суджень визначається не чиймись забаганками або інтересами, а самою природою речей. Словом, розум не підлеглий, а сам по собі є інстанцією, від якої залежить усе. Цим хочу висловити просту думку: розум і люди, що відповідално здійснюють його роботу, є відправною інстанцією для всіх інших справ. Можна сприймати це скептично або з ентузіазмом, але питання не в особистих уподобаннях. Незалежно від них, це фактичність успішного, продуктивного існування. Отже, без інтелектуалів, які генерують знання і розуміння, кожен наступний крок або малодієвий, або, здебільшого, є шкідливим.

Повертаючись до нинішньої ситуації, коли так звана влада «не дружить» з інтелектуалами, бачимо явний парадокс. Нинішні урядовці усюди декларують, що вони здійснюють системні реформи. Але такі реформи — це вкрай серйозні та відповідальні перетворення. Виникає закономірне питання: хто їх розробив, обґрунтував, порахував? Які можливі сценарії обирали і чому саме їм віддали перевагу? Яких наслідків у часовій перспективі слід очікувати? Зрештою, звідки взялися реформи і хто їх автор? Усі ці питання — без відповіді. І не тому, що вона є великою таємницею, а тому, що її просто немає. Реформи, які не є вагомим інтелектуальним продуктом, — не продумані і не прораховані. У результаті спрямованість цих буцімто «реформ» є переважно злостивою, з усіма негативними наслідками для населення.

На цьому завершу розгляд першого фантому, який виносить інтелектуалів за межі влади, робить їх щодо неї чимось зовнішнім і необов'язковим. Подолання цього шкідливого упередження досягається за рахунок розуміння, що інтелектуали насправді є носіями справи розуму, а отже, вони самі і є владою та її ключовою інстанцією, без якої влада безпорадна та навіть руйнівна.

Другий фантом полягає в тому, що владу безпосередньо пов'язують з державою. Дійсно, хто є владою, як не держава? Але згадаємо просту річ: хто є носієм і джерелом влади в суспільстві? Давній модерний принцип оголо-

шує повноту влади народу. Відома потрійна формула народовладдя стверджує: вся влада належить народу, здійснюється волею народу та спрямована задля блага народу. Стаття 5 Конституції України визначає: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу *безпосередньо* (курс. мій. — С.П.) і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Як бачимо, прямому народовладдю Основний закон віддає пріоритет перед діями держави.

Про суто службовий, підпорядкований характер держави в системі народовладдя свідчить і продовження тексту тієї ж статті: «Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути *узурповане державою* (курс. мій. — С.П.), її органами або посадовими особами». Тобто конституція розцінює дії держави в якості власника чи то володаря влади (а не її функціонера, розпорядника) як узурпацію. Звідси впливає принциповий висновок: держава не має у своєму володінні влади, не тотожна владі як такий. Вона є просто розпорядником та виконавцем службових функцій владарювання (додамо: задля кращої організації суспільних справ та з метою забезпечення спільного чи то загального блага).

Якщо держава є не носієм, утримувачем влади, а лише інструментом її здійснення, то як поєднати це із застосуванням сили державою? Адже право на застосування сили є одним із найважливіших чинників влади, і ми знаємо, що монополія держави на насильство впливає з природноправової парадигми модерну. Однак згідно з концепцією суспільного договору, державі надається право на насильство лише для однієї мети — убезпечити суспільство від насильства та руйнівних конфліктів.

Межі права держави на насильство пролягають там, де вона зупиняє насильство з боку одного учасника суспільства до іншого. Щойно держава порушує цю межу, навіть за Томасом Гобсом, вона стає незаконною. Тому-то монополія держави на насильство та її право на нього не означають можливості нехтувати правами людей. Отже, фантом «держава є владою» маємо сприймати критично, розуміючи, що держава є лише функціонером влади, та усвідомлюючи межі й умови застосування сили державою як службовим органом народовладдя.

Водночас слід адекватно осягнути роль держслужбовців, себто чиновництва в широкому сенсі слова. Чиновник як соціальний персонаж покликаний бути функціонером державної влади, ефективним знаряддям реалізації її покликання. У цьому сенсі він також є інтелектуалом, бо головне призначення держави полягає не у владарюванні, а у встановленні та забезпеченні ефективного порядку (який в основі своїй є порядком реалізації прав). Варто згадати Макса Вебера, який слушно вбачав у бюрократії важливу систему раціоналізації державного управління. Тому держслужбовці у своєму покликанні — це інтелектуали, а певною мірою всі інтелектуали є союзниками у спільній справі розуму. Вчені, освітяни, чиновники та інші інтелектуали покликані виконувати одну й ту саму місію в суспільстві —

підпорядковувати його життєдіяльність вимогам та імперативам розуму, раціональності.

Сказане, вочевидь, провокує ще одне питання: чому в реальності маємо протилежну картину? Адже український чиновник здебільшого є не носієм раціональності та силою, що сприяє впорядкованій реалізації громадянами своїх прав, а радше втіленням бюрократичної сваволі. Тобто він є не слугою громадян, а прислужником утримувачів влади (якими зараз є більшість можновладців) та власного корисливого інтересу. Чому так відбувається?

Особливої таємниці тут немає. Те, що за державою та її представниками закріплено поняття влади, свідчить про цілковите відчуження влади від народу. Один із головних симптомів такого відчуження в тому, що українські інтелектуали відштовхнуті на маргінес суспільного життя. Силами урядовців (і не лише з міністерства фінансів, а й багатьох «реформаторів освіти») престиж сумлінної компетентної інтелектуальної праці старанно принижують до нуля.

Тарас Кононенко ставив питання: яке наше місце у системі? На це відповім відверто — ніякого місця в цій державній системі ми не маємо. Наше місце — ніщо, бо цій системі ми не лише не потрібні, а й навіть заважаємо їй, немов небажаний збурювальний елемент. Без нас можновладцям вочевидь спокійніше. Так їм, згодом, здається. Хоча якби вони були трохи розумніші, то бажали б обурень від інтелектуалів. Адже навіть найжорсткіші інвективи розуму — це лише попередження і застереження. Для розумної, звісно, людини. Лихо не від них, а від тих негативних тенденцій, суперечностей та розгортання конфліктних ситуацій, про які попереджає компетентна аналітика. Ця ситуація нагадує казку про «Золотого півника», який горланив про небезпеку та біду, а ніхто не зважав.

Важко виміряти у цифрах інтелектуальну деградацію суспільства. Однак і тут є деякі красномовні показники. Наприклад, можна згадати, що з радянських часів (таких жадликих, тоталітарних) кількість державних чиновників в Україні зросла у шість разів! За той самий період кількість науковців зменшилась утричі. І все це на тлі зменшення кількості населення (аж на 20%) та розвитку інформаційних технологій, які мають сприяти суттєвому скороченню чиновницького апарату. Чи потрібні ще якісь коментарі?

Можливо, неприємно для можновладців чути подібне, але доводиться щоразу констатувати відсутність здорового глузду в їхніх діях. Таке враження, що в них взагалі не спрацьовує навіть інстинкт самозбереження. Мабуть, десятиліття безкарності та відчуття себе «господарями життя» цьому сприяють. Це вкрай небезпечно. А в тих драматичних умовах, які наразі маємо, небезпека подвоюється.

Завершую свої міркування однією простою сентенцією. Становище розуму як інстанції влади (стисло кажучи, принцип автономії розуму) існує як потужна перманентна традиція в європейській культурі ще з античних часів. Вона змінює свій формат, систему обґрунтування, спосіб артикуляції,

але постійно відтворюється. На жаль, у нашій країні така традиція відсутня. Ми не мали цього ніколи в історії. Голос розуму завжди перекривався чимсь владним окриком. Проте маємо розуміти: якщо автономія розуму як загальний принцип життєдіяльності суспільства та організації політичної культури не відбудеться у нашій країні, то і сама країна не матиме майбутнього. Такої сумної долі Україна вочевидь не заслуговує.

Михайло Бойченко

Хто може бути інтелектуалом?

Я хотів би прокоментувати деякі цікаві думки, які почув від наших колег. Майже всі сьогодні відзначали, що інтелектуали — це люди науки, представники академічної сфери. Але якщо ми звернемося до класичної інтелектуальної традиції, то побачимо, що інтелектуалами вважали не лише людей науки. Автором згадуваного сьогодні відкритого листа щодо справи Дрейфуса був відомий у Франції письменник Еміль Золя. Вже потім до цієї позиції приєднався Еміль Дюркгайм — університетський професор, завідувач кафедри соціології, інші науковці. Тобто йдеться про широкий рух діячів високої культури; утім, від самого початку це були митці, і згодом до них доєдналися науковці. Отже, можна виокремити три доби інтелектуалів, першу з яких, як вже зазначено, можна характеризувати переважно публічною діяльністю професури та митців. Друга доба — видавнича, оскільки пов'язана з видавничою діяльністю, де митці більше себе проявили і поширили вплив на маси через розповсюдження ідей інтелектуалів завдяки видавництвам. І третя доба — це період сучасної держави та мас-медіа, доба новітніх засобів інформації, які найефективніше поширюють думки: тут інтелектуалами виявляються також і журналісти, і впливові блогери та інші медійники.

Інтелектуали пробуджують критичне мислення, закликають усіх думати, однак засоби для цього далеко не завжди виявляються академічними. Я веду до того, що інтелектуальна сфера зовсім не обов'язково має віддзеркалювати думки в чистому, рафінованому вигляді. Даючи відповідь на ключове питання мого виступу «Хто може бути інтелектуалом?», можна сказати, що ним має бути людина з потужною освітою. Чим більш освічена людина, тим потенційно вона кращий інтелектуал. Потенційно так, хоча тут можуть виникати питання якості та специфіки освіти. Зовсім не обов'язково людина, що має знання, вміє зробити ці знання корисними для суспільства. Саме в цьому є місія інтелектуала — показати, як знання працюють на благо суспільства. Я веду до того, що інтелектуал — це людина, яка обов'язково впливає на суспільні процеси. Звісно, у класичний період (у першу, золоту добу інтелектуалів) цей вплив мав глобальний, загальносуспільний характер. Згодом він часто-густо стає більш секторальним, сегментованим, адресним. Але завжди діяльність інтелектуала — це публічна діяльність, яка мусять мати розголос, і на цьому постійно акцентується увага. Університет — це

такий інституційний засіб, який сприяє поширенню знань у суспільстві, так само як видавництва і мас-медіа спеціалізовано сприяють поширенню ідей та образів у суспільстві. В такому сенсі інтелектуал — це людина, яка мотивує інших: спонукає до одних дій та утримує від інших.

Я поступово наближаюся до думки, що працівники державної служби зайнятості — це люди, які здатні побачити в іншому те, чим він має займатися та куди його спрямувати, щоб він найкраще себе проявив. У цьому сенсі цілком погоджуюся з присутніми тут колегами, адже зрозуміло, що найважливіша місія інтелектуалів — спрямувати людей до позитивних і важливих для свого суспільства результатів.

У зв'язку з цим потрібно згадати класичну книгу Жульєна Бенда «Зрада інтелектуалів». У чому їхня зрада? На його думку, вона полягає в тому, що інтелектуали відмовляються виконувати цю мотиваційну місію. Тобто вони інтелектом володіють, але не спрямовують його на людину. Інтелектуал — це все ж таки не месія, він не повинен давати людині відповідь на всі питання її життя, визначати замість неї його сенс. В інтелектуалів завжди більш компактне і більш конкретне завдання. Можу сказати радикальніше: інтелектуал — це не професія. Ніхто не може бути інтелектуалом упродовж усього життя та за всіх обставин. У якийсь момент людина виступає публічно як інтелектуал, а далі може працювати у вузько спеціалізованому професійному напрямку, що не цікавий широкому загалу. Звісно, подальші дії того, хто одного разу постав як інтелектуал, можуть посилювати чи послаблювати його заявлену публічну позицію, але у більшості випадків професійні обов'язки несумісні з харизматичним покликанням інтелектуалів. Утім, іноді таке трапляється. Приміром, Джордано Бруно відстоював свої ідеї і за це пішов на вогнище. Жанна Д'Арк втілювала собою національну ідею — і теж загинула. Але більшість інтелектуалів — це люди, які мають певне приватне і професійне життя після того, як вони чогось досягнули як інтелектуали.

Згадайте, який переполох здійнявся у соціальних мережах з приводу того, що минулорічна переможниця номінації «Вчитель року України» покинула професію та поїхала до Британії. Переважна частина людей оцінила такий вчинок як зраду. Але, врешті-решт, усі мають розуміти, що у людини є власні життєві обставини; в якихось вона проявила себе в один спосіб, а в інших обставинах має право проявити себе інакше. Але лише тоді, коли вона не є носієм якоїсь публічної справи, завдання або публічного меседжу. Якщо ти взявся за якусь справу — або публічно доводи її до завершення, або так само публічно заяви, що ти цією справою більш не займаєшся. Що, власне, і зробила згадана колишня вчителька.

Тут підходимо до найважливішого: врешті-решт, кого можна назвати інтелектуалом? Це лише той, хто бере на себе цю функцію, свідомо прагне бути інтелектуалом, має до цього певні здібності, освіту, знання, переконання і може публічно представити свої ідеї. Адже одного бажання недостатньо. Але якщо ти маєш весь цей багаж та інструментарій інтелектуала,

але не хочеш ним бути, то ніколи й не станеш. Інтелектуал — це не посада, а покликання. Рішення ним стати — це певна подія, яка кардинально змінює усе життя людини. Мало хотіти бути інтелектуалом, треба також, щоб люди, суспільство тебе таким побачили і прийняли. Бути інтелектуалом — це певна доля, коли суспільство надає людині позицію інтелектуала. Хтось на цій позиції може затриматися, хтось спалахне та згасне, і ми вже не бачимо його у такій ролі.

З цим пов'язані й інші характеристики інтелектуала, зокрема й наголошувані Сергієм Пролеєвим, які стосуються природи влади інтелектуалів. Тут слід мати на увазі одну важливу обставину. Інтелектуал — це не професія. Людина не отримує від діяльності інтелектуала вигід і не має їх отримувати. Жодного інтересу в тому, щоб бути інтелектуалом — ані матеріального, ані політичного. Тобто ні в кого не мусить бути підозри, що людина має якісь корисливі цілі, прагне отримати якісь бонуси завдяки тому, що вона є інтелектуалом. Тут не може бути вигоди — ані особистої, ані групової. Інтелектуал завжди діє в інтересах суспільства, тобто він не заангажований тією чи іншою політичною силою. Але він заангажований спільною справою. Він хоче, щоб було краще — не йому особисто, але всім. І з огляду на це природа влади інтелектуала над публікою зовсім інша. Ця влада не ґрунтована на бажанні закріпитися на якійсь позиції в соціальній ієрархії чи використовувати цю владу для керування суспільством. Роль інтелектуала і його влади полягає у привнесенні нових ідей, цінностей та нових смислових образів. І ці образи дають те, що має назву «порядок денний» — «agenda».

Хтось сприймає цю ідею, хтось не погоджується з нею, але ця ідея вже нікому не дає спати. Наприклад, відбулася Революція Гідності. Не всі згодні з цінностями її творців і прихильників, але більшість уже говорить про гідність. Гідність стає засобом мотивації поведінки: за революцію або проти, за межами революцій узагалі, але будь-яку позицію обґрунтовують відтепер за допомоги категорії гідності. Тобто у кожного своє розуміння гідності, але для всіх після Революції Гідності — це ідея, символ, цінність, яка надає сенс життю, тобто щось, заради чого варто працювати, жити, народжувати дітей.

Чому саме науковці чи працівники академічної сфери претендують на те, щоб бути інтелектуалами? Вони професійно займаються пошуком нового, нової істини. В інших професіях люди теж наштовхуються на щось нове, але меншою мірою, і тоді це радше побічний ефект. Або ж принципово не надають цьому новому раціонального вираження, як-от митці. Для науковця знаходити й раціонально доводити щось принципово нове — це професія. Нове не для Києва чи України, а для всього людства, що може вразити не лише інших людей науки, але й суспільство. Тому коли науковець, викладач, професор, доцент, асистент, майбутній аспірант працюють над ідеєю, теорією, що не дають їм спати, вони не можуть заховатися і прагнуть поділитися своїми відкриттями зі світом. Тут, дійсно, бачимо об'єктивні підстави того, що саме представники академічної сфери можуть стати інтелектуалами.

Чи скористаються вони цією нагодою? Це питання й до нас, присутніх у цій залі. Чи достатньо в нас того потенціалу, щоб стати інтелектуалами? Чи завжди ми в своєму житті ставали ними, коли це було потрібно? Такі ж питання поставали, зокрема, під час організації круглого столу в Інституті філософії у грудні 2013 року, про який сьогодні згадував пан Євген Головаха. За 200 метрів від нас вирує Майдан, а в нас круглий стіл. Всі могли сказати, що у нас форс-мажорні обставини і взагалі інститут треба зачиняти, бо по-стійно бігають з кийками та палаючими шинами. Але ми все одно зібралися й провели круглий стіл. За тих складних умов ми не відмовилися від нашої маленької відповідальності. Це означало, що в той період ми відповідали високій місії й завданню інтелектуала.

Чи зможемо ми так вчиняти надалі і чи здатні ми на це щоразу? Як кажуть американські вчені — це завжди виклик. Кожен новий виклик потребує іншої відповіді, але завжди адекватної як самому виклику, так і нашій совісті. Будемо намагатися давати гідну відповідь завжди. Сподіваюсь, що вдалося вас зацікавити. Дякую.

III. Інтелектуали і влада: чого держава хоче від інтелектуала і чого йому вимагати від себе

Олег Хома

Освіта як чинник формування інтелектуала

Розпочнімо з уточнення самого питання: яким ми хочемо бачити інтелектуала? Яким він має бути, щоб до нього дослухалися?

Якби, наприклад, ми жили в Китаї VI століття до нашої ери, ми всі були б офіційними інтелектуалами, оскільки в Китаї не було інших інтелектуалів, окрім чиновників. Щоправда, довелося б складати іспити з каліграфії та писати вірші в одному із класичних стилів. Утім, гадаю, ми б це опанували.

Китайська традиція — це повна зрошеність. Інтелектуал здійснював критичну функцію, а в разі коли вона була не зовсім адекватна, йому надсилали шовкову мотузку. Відповідальність інтелектуала була зовсім іншою і перед суспільством, і перед державою.

Тож кого ми називаємо інтелектуалом у нашій ситуації, яким він має бути, щоб із ним говорили і прислухалися до нього? Сьогоднішнє обговорення показало: одні хочуть рецептів, як будувати суспільство, — тут і зараз розкажіть, будь ласка, як нам це зробити. Цікава вимога, безперечно. Інші хочуть почути про стратегічні цілі, заради чого взагалі щось будувати. А може, треба не будувати, а розбирати?

Звідси постає невизначеність базових понять. Насамперед, коли ми кажемо «інтелектуал», ми маємо на увазі не один, а кілька типів людей. Я виокремив чотири.

Насамперед, інтелектуал — це (1) високоосвічена людина, яка має певний рівень культури, але цікавиться, приміром, тільки якоюсь однією,

вузькою сферою. Ніщо інше її не турбує. Чи можемо ми назвати таку людину інтелектуалом? В одному сенсі так, а в іншому — ні.

В останньому випадку інтелектуал — це (2) той, кого турбує все, що стосується суспільства в цілому. Але якщо він не освічений, нетямущий, тільки те й робить, що критикує, нічого глибоко не розуміє? Тоді його важко назвати інтелектуалом.

Третій тип — це (3) інтелектуал-комунікатор. Це людина, яка може не виробляти нових знань, не приносить суспільству нових проєктів, але здатна пояснити, що приносять інші інтелектуали, які, можливо, самі не є публічними людьми і не вміють пояснювати складні речі простими словами.

І четвертий тип інтелектуала — це вже згадуваний (4) «протокитайський» тип. Це освічена людина, яка здатна формулювати ідеї, а також має владні повноваження. Цей тип у наших умовах найменш поширений, але, у принципі, ми знаємо такі випадки.

Отже, якщо йдеться про ці дуже різні функції інтелектуалів, одразу напрошується висновок. Коли ми говоримо про інтелектуала в однині, то маємо на увазі не одну окрему геніальну людину, яка всім розповість, як треба діяти, а передусім спільноту. Тобто людей, які зазвичай не погоджуються між собою, часто пропонують альтернативні проєкти, помиляються. Традиційно масова свідомість наділяє інтелектуала ореолом безпомилковості. Насправді ж ті рідкісні випадки, коли уряди складалися виключно з інтелектуалів (як Тимчасовий уряд у Росії на початку ХХ століття), значною мірою доводять їхню неспроможність керувати. Це означає, що інтелектуал цінний тому, що він надає практичний рецепт. Водночас рецепт може й не бути безпомилковим щоразу.

Можу навести приклад так званої теорії «розбитих вікон»³. Два американські соціологи приблизно у 80-х роках минулого століття запропонували теорію, згідно з якою міра порядку в суспільстві визначається виконанням дрібних правил. Їх легко порушити, але це порушення призводить до великих дисбалансів. Поряд із розбитим вікном згодом розіб'ють іще одне, а там, де було розкидано сміття, виросте сміттева купа. А серед розбитих вікон і сміття немає поваги і до речей вищого порядку. Ця теорія була просто теорією, яку використовували в науковому дискурсі. Але коли в Нью-Йорку до влади прийшла команда мера Рудольфа Джуліані, було вирішено навести лад у метро, яке було найбільш криміногенним місцем. Для цього щодня відмивали вагони метро від графіті та проводили сувору роботу з тими, хто проходить безплатно, стрибає через турнікети тощо. Критики кажуть, що це був збір

³ Кримінологічна теорія, яка розглядає дрібні правопорушення не лише як індикатор криміногенного стану, але й як активний чинник впливу на рівень злочинності в цілому. Теорія сформульована 1982 року американськими соціологами Дж. Вілсоном та Дж. Келінгом. Назва походить від типового прикладу дії теорії: «Якщо в будівлі є розбите вікно і ніхто його не замінює, то через деякий час в цій будівлі не лишиться жодного цілого вікна».

обставин і зовсім не заслуга команди Джуліані, але факт залишається фактом: за короткий час злочинність у Нью-Йорку зменшилася на 60%.

У цьому прикладі йшлося про певний інструмент, який був запропонований суспільству. Суспільство відреагувало на цей експеримент не одразу, але інструмент виявився корисним. Це приклад інтелектуалів першого, технологічного типу, які можуть пропонувати нові ідеї.

Такі інтелектуали є і в нас. Можна згадати аналітичні центри, які роблять певні прогнози, закриті дослідження для тих чи інших владних кіл, політичних сил. Розумні люди акумулюються у таких центрах, вони відриваються від загального середовища, і назвати їх незаангажованими не можна. Утім, «суспільні інженери» технологічного плану необхідні, вони потрібні скрізь — і час від часу ці люди роблять дуже корисні речі.

Інша річ — заради чого ці технології? Головна функція інтелектуальної спільноти, представники якої ніколи не погодяться між собою і постійно сперечатимуться, — окреслювати точки більш-менш масової згоди та проблемні зони, що хвилюють суспільство, і формулювати рішення, прийнятні саме зараз.

Як провідники соціальної політики, інтелектуали мають розуміти, що, наприклад, у Китаї створюють технологію соціального рейтингу, яка об'єднує нові технології BigData, системи розпізнавання облич і традиційні засоби збирання інформації про людей. Можливо, це усуне потребу в соціальних працівниках, оскільки всюди стоятимуть автомати, куди ви вставлятимете картку зі своїм соціальним рейтингом, який за певним алгоритмом визначатиметься залежно від усіх ваших даних: від кількості правопорушень і сплати комунальних послуг до постів у соціальних мережах і проявів лояльності до влади. Китайська інтелектуальна еліта дуже активно бере в цьому участь. Зокрема, Джек Ма, засновник торговельного майданчика Alibaba, готовий надавати владі інформацію про те, що люди купують і як при цьому поведуться.

Або, наприклад, дехто постійно викидає з вікон сміття. За цієї системи, якщо ви викинули сміття і сусіди про це повідомили куди слід, ваш соціальний рейтинг знизиться. Ви не зможете подорожувати у швидкісних потягах чи літаках або виїжджати за кордон.

На наших очах створюється таке суспільство. Згадувана програма, як планують, буде реалізована до 2020 року. В певних містах вона вже частково діє. Можливо, вона й не буде реалізована до 2020 року, але не в тому річ. Суть у тому, що постійно виникають макровиклики. Вони не минають непоміченими, оскільки стосуються системного розуміння того, чим є суспільство. Це розуміння не може бути створене однією людиною або окремою групою людей. Це масштабна суспільна дискусія. Але хто її проводитиме?

На завершення свого виступу хочу відповісти на це питання. Ключовий сектор у цьому — освіта. Освіта, яка має бути адекватною та якісною, відпо-

відати сучасним вимогам. Саме за цим показником можна спостерігати і наскільки життєздатним є суспільство. Підготовка інтелектуалів, байдуже ким вони будуть — політиками, журналістами чи чиновниками, залежить від ступеня адекватності тієї освіти, яку вони отримують. Якщо в освіті панує плагіат, формалізм, негативний добір або блокування позитивного добору, то така освіта, безперечно, не зможе відповісти на сучасні виклики.

Сьогодні колеги говорили, що ми запозичили від Радянського Союзу ритуалізовану роль інтелектуала. Звісно, там були певні закриті програми прогнозування, що надавали адекватну інформацію для влади. Але не було відкритого поля суспільної дискусії, і зрештою, ці закриті центри показали свою обмеженість. Потрібна велика кількість людей, які вільно обговорюватимуть певні речі. Це гарантія того, що суспільство збережеться. У нас я бачу лише імітування освіти. Лише від вас, шановні слухачі, залежить ваше виживання як інтелектуалів. Не знаю, чи опануєте ви найближчим часом китайську каліграфію, але певні висновки для себе маєте зробити, виходячи з міркувань відповідальності перед суспільством, у якому будете працювати.

Олег Білий

Найголовніше для інтелектуала — спроможність до соціальної рефлексії

Свій виступ я розпочну із продовження полеміки, яка періодично тут спалахує. Напевно, сама архітектура аудиторії, в якій ми перебуваємо, стимулює таке розмежування на «ми» і «вони», що у певному сенсі робить висловлювання попередніх мовців парадоксальними.

Хотів би також зробити зауваження щодо новітніх форм контролю, про які говорив мій колега у попередньому виступі. На мою думку, вони є формою відновлення веб-фашизму, який зараз поширюється в Китаї. Китай — величезна країна з давніми традиціями тоталітарного контролю, і через це веб-фашизм є технологічно вдосконаленою системою осучаснення такої традиції. Тому вкрай небезпечно, якщо така система стане для нас прикладом.

Тепер щодо моїх головних тез. Перша пов'язана з дихотомією «ми» і «вони», яку позначив Сергій Пролеєв. Мені видається, що йому так і не вдалося її належно висвітлити, оскільки професор Пролеєв говорив про автономію розуму, яка, на моє переконання, передбачає владу знання, що її свого часу запропонував як концепт Френсис Бекон. Натомість визначення Мішелем Фуко епістемі як комплексу влади-знання є набагато точнішим. Через знання ми вплетені у мережу, міцелій влади. Через освіту ми здобуваємо стереотипи влади та знання. Ми підкорюємося певним формам культури — історії, мистецтву тощо. Ці форми знання структурують міцелій влади, на якому постають «окремі гриби» — свідомість індивідів.

Сьогодні багато говорили про поняття «інтелектуал». Особисто мені до вподоби, що мій колега Євген Головаха пунктирно позначив важливу кла-

сифікацію, пов'язану з різними формами культури. Наприклад, французька традиція, яка походить від великої Французької революції, визначає велику роль медіа у впливі на людей та громадську думку, а через них — на ухвалення державних рішень. У Сполучених Штатах Америки такої традиції не існує, і в цьому сенсі будь-яка людина, вплетена у підручний навколишній світ, є інтелектуалом. Адже логічні інтелектуальні конструкції звичайного фермера або слюсаря СТО не набагато простіші за ті, які використовують у професійній діяльності наші колеги.

Наприклад, чимало праці, що здійснюється у межах Академії наук чи університету, — це рутинна праця клерка. Що ж тоді відрізняє інтелектуала від «раціональної тварини»? Насамперед, це — соціальна рефлексія, яка означає здатність усвідомлювати самого себе й суспільство і відповідним чином будувати професійну та соціальну поведінку. Здатність до такої рефлексії неминуче пов'язана з поняттям свободи, із здатністю людини у своєму соціальному чи політичному виборі бути «вільним радикалом» громадянства.

У такому контексті згадаю нещодавні події Революції Гідності. Україні під час Майдану нав'язували модель катастрофічного для українського суверенітету компромісу із владою узурпатора. На підставі аналітичних доповідей наших західних колег цю модель пропонував, зокрема, міністр закордонних справ Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр. Але підхоплена майданівцями ідея Володимира Парасюка, який закликав штурмувати адміністрацію президента, зруйнувала цей небезпечний план, підготований «західними інтелектуалами», а точніше, фахівцями з професійної геополітичної калькуляції. У цьому сенсі і Парасюк, і герої Майдану були більше інтелектуалами, а їхня стихійна соціальна креативність була вищою, ніж усі записки політичних аналітиків.

Врешті-решт ми отримали вагомий результат. Загалом спроможність бути інтелектуалом, тобто індивідом, здатним до соціальної рефлексії, притаманна усім нам, зокрема й державним службовцям. Тут я говорю як колишній державний службовець.

Сьогодні йшлося про типології інтелектуалів, спроможних впливати на прийняття державних рішень. Хочу запропонувати для розгляду два типи інтелектуалів — це, умовно, Сократ і Платон.

Сократ — це людина, яка жила в полісі, тобто в місті-державі. Він не тільки спостерігав за розвитком політичного процесу і будував на цих спостереженнях свою філософію. Сократ був людиною, яка тричі брала участь у військових кампаніях, була «хранителем засад та цінностей афінського суспільства та держави». Він був одружений і мав дітей. Натомість Платон жив поза полісом. Він не служив в армії і збудував своєрідну «державницьку халабуду» на чолі з філософом. З цього моменту починається редукція історії до міфології (те, що ми зараз бачимо у геополітичній практиці Росії). Наприклад, Платон забув про звитягу Фемістокла під час однієї з морських битв за суверенітет афінської держави-полісу. В останньому діалозі «Закони» ця важлива сторінка історії Афін відсутня.

Платонівський тип — це прообраз сталінських радників — людей, яких плекає влада задля того, щоб вони обслуговували її інтереси, діяли в ім'я збереження статус-кво. Цей тип розвивається під впливом тоталітарного чи авторитарного режимів. Я цілковито згодний із Тарасом Кононенком стосовно того, що ми досі перебуваємо в полоні радянської ієрархічної моделі, де комфортно влаштувався цей тип інтелектуала, а приховані чи прямі замовлення тій аудиторії, яка спроможна на власні рішення та здатна робити експертизу чи аналітику, звучать як замовлення довідок або звітів до ЦК. Така ієрархічна модель орієнтована на збереження самої себе і потребує відповідної ідеології. Вона втілюється сьогодні у діяльності інтелектуалів-номадів — політологів та політтехнологів, які мігрують від партії до партії, консультуючи заради розбудови системи ефективної маніпуляції.

Сьогодні ще рано говорити про нашу можливість розбудувати сучасну, дієву систему вироблення ефективних державних рішень. По-перше, слід подолати спадщину авторитарної людини, яка завжди тяжіє до узурпації влади. Нічого іншого від наших колишніх президентів ми не бачили. Щоправда, перший президент не встиг цього реалізувати, решта ж прагнули побудувати так звану вертикаль влади. Вони не були готові до відкритого публічного діалогу та дискусії, а хотіли чути лише тих, хто зміцнював їхню владу. Я дуже тішуся тим, що сьогодні склалася ситуація латентного протистояння між представниками Народного фронту і Блоку Петра Порошенка. Рівновага попутників дає шанс для громадянського суспільства.

Отже, перш ніж будувати взаємодію інтелектуалів і влади, передусім слід пам'ятати, що чиновники є частиною суспільства, вони живуть у межах цього полісу, у його стінах. А вплив людей, які на засадах автономії розуму лише спостерігають агоніальний двобій політичних суперників, наближається до нуля. Тому я приєднуюсь до закликів щодо необхідності вдосконалення нашої здатності до соціально і політично дієвої рефлексії та вміння захищати загальне благо.

Іван Іващенко

Вимоги до інтелектуала: порівняльний ракурс

Мій виступ складатиметься з кількох частин. Перша буде реплікою на дискусію, що точилася під час першої секції, тобто стосуватиметься історії взаємин інтелектуалів і влади. Друга частина стосуватиметься моєї думки щодо взаємин інтелектуалів і влади в українському суспільстві, а також тих вимог, які має висувати суспільство до українських інтелектуалів. У третій я зроблю невеличке повідомлення з приводу мого перекладацького проекту.

Отже, репліка. Хотів би навести два приклади із соціально-політичної історії ХХ століття, які, на мою думку, уточнюють взаємини інтелектуалів і влади. Перший приклад — вже згадуваний у виступі пана Єрмоленка німецький філософ Мартин Гайдегер. Ті, хто знайомий з німецькою

філософією, розуміють, який колосальний вплив справив цей інтелектуал на неї. Гайдегер був не лише одним із тих інтелектуалів, що підтримали націонал-соціалістичний рух, а й ректором націонал-соціалістичного університету. Його ректорство тривало 11 місяців, але під час перебування на цій посаді він виступив з доповіддю «Про мету і завдання націонал-соціалістичного університету», де спробував у термінах своєї філософії (фундаментальної онтології) витлумачити майбутнє націонал-соціалістичного університету.

Я б не згадав про Мартина Гайдегера, якби три роки тому в Німеччині не зчинився скандал національного масштабу, що призвів до повної переоцінки спадщини цього інтелектуала, який прямо співпрацював з націонал-соціалістичним режимом. У повному зібранні творів Гайдегера надруковано так звані «Чорні зошити» (*Schwarze Hefte*), в яких він, зокрема, занотовував міркування, пов'язані з політичною ситуацією. Гайдегер сам запропонував їх видати. До кінця війни він так і не попросив публічного вибачення за свою націонал-соціалістичну позицію.

Із цих «Чорних зошитів» ми бачимо, що Гайдегер був не лише переконаним націонал-соціалістом та антисемітом, а також у термінах своєї філософії виправдовував Голокост. Це повністю знищило його авторитет і призвело до того, що зараз той, хто досліджує філософію Гайдегера, має робити це в контексті його висловлювань та співпраці з націонал-соціалістами.

Якщо перший приклад був прикладом хибної взаємодії інтелектуала та влади, тому що Адольф Гітлер навряд чи здогадувався про існування Гайдегера, то другий, який я хотів би навести, — це приклад італійського філософа та політика Джованні Джентиле. Він був міністром освіти в уряді Беніто Муссоліні й не лише мав колосальний інституційний вплив на італійське суспільство (цей вплив відчутний і досі), а й намагався за рахунок свого політичного впливу (він був «сірим кардиналом», мозковим центром фашистського уряду Муссоліні) запровадити реальні реформи на ґрунті своїх філософських ідей, тобто втілити абстрактні ідеї на практиці. Можливо, це збіг обставин, але він народився на Сицилії, де за дві з половиною тисячі років до цього античний філософ Платон також намагався реалізувати свої філософські ідеї на практиці під патронатом сицилійського тирана Діонісія. Чим закінчився експеримент Платона, відомо — він потрапив у рабство. Натомість Джентиле — це приклад «вдалої» взаємодії інтелектуалів і влади, хоча доля Джентиле склалася також трагічно — у 1944 році комуністичні партизани вбили його біля власної вілли у Флоренції.

На відміну від Західної Німеччини, контрольованої союзниками, в Італії не було майже жодної дискусії щодо спадку фашизму після закінчення Другої світової війни, а тому там досі вивчають філософію та ідеї Джентиле, а деякі молоді італійські філософи роблять кар'єру на дослідженні його спадщини. Наприклад, Дієго Фузаро — сучасний італійський філософ, який не соромиться і зараз називати фашиста Джентиле видатним інтелектуалом.

Друга частина моєї доповіді стосується українського контексту взаємин інтелектуалів і влади. Коли ми говоримо про їхню взаємодію, ми мусимо бачити генезу інтелектуалів, їх постання: як виникають інтелектуали, хто вони такі? Я буду спиратися на свій досвід освіти в Україні та Німеччині, адже я здобував освіту в обох цих країнах. Інтелектуал — це людина, яка здобула освіту, навчалась в університеті й — бажано — здобула певний науковий ступінь. В цьому сенсі Німеччина й Україна нічим не різняться. Утім, це формальна схожість.

У чому полягає фундаментальна відмінність університетської освіти в Німеччині та в Україні? Суть і призначення вищої освіти в Україні — соціалізація молоді. Тобто йдеться про механізми соціалізації. Український університет не має жодного зв'язку з дослідницькою діяльністю і наукою — це дуже важливо зазначити. Наприклад, чому серед українських чиновників, особливо за часів Януковича, поширилася мода на наукові ступені? Зрозуміло, що ці люди радше за все не писали своїх дисертацій, а просто купили їх. Але чому така мода? Тому, що наукові ступені в нашому суспільстві є найвищим рівнем соціалізації індивіда. Це є не задоволенням пізнавального інтересу, а просуванням у соціальній ієрархії.

Суть і призначення німецького університету полягає в задоволенні пізнавального інтересу, а не в соціалізації. Соціалізація німця закінчується середньою школою. Тому, коли ми говоримо про інтелектуала українського та німецького, то водночас маємо розуміти, що йдеться про абсолютно різні критерії взаємин інтелектуала з владою, суспільством тощо.

В Україні суспільство вимагає від інтелектуала своєрідних пояснень, мудрості. Проте у нас немає професійних інтелектуалів, людей, які заробляють на життя професійною філософією. У нас навіть немає такої професії, як філософ. У Німеччині інтелектуал — це передусім професіонал, який пропонує певні схеми пояснення складної, комплексної реальності. В Україні, на жаль, є не винятком, а радше правилом, що античну філософію може викладати людина, яка не володіє ані грекою, ані латиною. У Німеччині — це нонсенс, таку людину взагалі не допустять до викладання предмета.

Тому наша університетська освіта не є задоволенням пізнавального інтересу, її суть полягає в соціалізації. У цій системі професійного інтелектуала просто не існує.

Учасники круглого столу

Войтович, Радмила (модератор) — доктор наук з державного управління, ректор Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України.

Білий, Олег — доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Головаха, Євген — член-кореспондент НАНУ, доктор філософських наук, завідувач відділу методології і методів соціології, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України.

Бойченко, Михайло — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Єрмоленко, Анатолій — член-кореспондент НАНУ, доктор філософських наук, завідувач відділу соціальної філософії, в.о. директора Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Іващенко, Іван — кандидат філософських наук, докторант університету Мартина Лютера (Гале, Німеччина), запрошений дослідник в Університеті Пітсбурга (США).

Кононенко, Тарас — доктор філософських наук, завідувач кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Пролєсв, Сергій — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Хома, Олег — доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету, голова Співки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) при Українському філософському фонді.

Шашкова, Людмила — доктор філософських наук, завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.
